ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-516-522

MARKAZIY OSIYONING QADIMGI DAVRIDA FALSAFIY FIKRLAR RIVOJI

Sitora Yusubbayevna Rahmonberdiyeva
Samarqand davlat universiteti
Yuridik fakulteti Falsafa qo'llash sohasi yo'nalishi 1 kurs magistranti
Ilmiy rahbar: **Kubaeva Shoira Tosmuradovna**

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Markaziy osiyoing qadimgi davridagi falsafiy fikrlar rijovlanishiga asos bo'lgan insonlar, qadimgi va o'rta asrlardagi diniy falsafiy qarashlar haqida ma'lumotlar berilgan. Tarixiy manbalarga asoslanib, buyuk allomalarimiz tomonidan o'rganilgan falsafiy adabiyotlar va taqiqotlar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Markaziy osiyo, falsafa, allomalar, tarix, Avesto, diniy ilm va falsafa, g'oyalar, habar va rivoyatlar.

THE DEVELOPMENT OF PHILOSOPHICAL THOUGHTS IN THE ANCIENT PERIOD OF CENTRAL ASIA

ABSTRACT

This article provides information on the people, the religious and philosophical views of ancient and medieval Central Asia, which formed the basis of the development of philosophical thought in ancient times. Based on historical sources, philosophical literature and prohibitions studied by our great scholars are reviewed.

Keywords: Central Asia, philosophy, scholars, history, Avesto, religious science and philosophy, ideas, news and legends.

KIRISH

Biz uni turli zamonlarda ro'y bergan xilma-xil voqea va hodisalarning falsafiy fikr va ongida qanday aks etgani, ularni qanday G'oyalarning tug`ilishiga sabab bo'lgani, qaysi ta`limotlar insoniyat taraqqiyotiga qanday ta`sir ko'rsatgani, qaysi mafkura odamzodni ko'proq rivojlanish yoki tanazzul tomon etaklagani kabi haqiqatlarni bilib olish uchun o'rganamiz. Tarixni o'rganmoq va undan saboq olmoq har bir inson uchun zarurdir. Bu — falsafa bilan shug`ullanayotgan mutahassis uchun ham, uni o'rganayotgan talaba uchun ham birdek muhim ahamiyatga ega. Tarihni

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-516-522

falsafasiz tug’ri tushunib bo’lmagani kabi, falsafani ham tarih haqiqatisiz tug’ri anglab bo’lmaydi.

Shularni nazarda tutib, quyida biz mamlakatimiz tarixida muayyan iz qoldirgan ayrim falsafiy qarashlar va ta`limotlar haqida qisqacha to’htalib o’tamiz

Zardo’shtiylik ta`limoti. Eramizdan avvalgi X asrdan eramizning VII asrlarigacha bo’lgan davr mahsuli bo’lgan diniy-falsafiy ta`limotlardan biri zardo’shtiylikdir.

Bu ta`limotga kim asos solgan?

Bu ta`limotga Zardo’sht asos solgan bo’lib, Sharq va g’arbda Zaratushtra, Zaroastr nomlari bilan mashhurdir. Manbalarga ko’ra, Zardo’sht eramizdan avvalgi VI asrning birinchi yarmida yashagan. Lekin uning tarixiy yoki afsonaviy shahs ekanli haqida aniq bir to’htamga kelingani yo’q. U o’zini payg’ambar deb e`lon qilgan. Lekin uning payg’ambarligi ilohiy asosga ega emas. Ya`ni bu haqiqat ilohiy kitoblarda o’z tasdig’ini topmagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko’rsatmoqdaki, bu ta`limot Vatanimiz hududida, hususan, Horazm zaminida paydo bo’lgan. U o’z davrida halqni ezgulik va adolat G’oyalariga da`vat etish, hayotbahsh an`analarni shakllantirish, dehqonchilik va shahar madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo’lgan, uning G’oyalari bilan bog’liq qadriyatlar bugungi kungacha yashab kelmoqda va halqimiz turmush tarzining o’ziga hos hususiyatlarini belgilashda ulkan qimmat kasb etmoqda.

Zardo’shtiylikning bosh kitobi «Avesto»dir. Unda qadimgi halqlarning dunyo tug’risidagi tasavvurlari, o’ziga hos qadriyat va urf-odatlari aks etgan. Unda olamning azaliy qarama-qarshi kuchlari- yahshilik va yomonlik, yorug’lik va zulmat, issiqlik va sovuqlik, hayot va o’lim borasidagi qarashlar o’z ifodasini topgan. «Avesto»da, shuningdek, tabiat falsafasi, tarih, etika, tibbiyotga oid ma`lumotlar ham berilgan.

Falsafa tarixida makedoniyalik Aleksandr (eski o’zbek tilida Iskandar deyilgan) istilosi va Grek-Baqtriya davri falsafasi ham halqimizning taraqqiyot tarixida muhim o’rin tutgan. Manbalarda Aleksandr qo’shini mahalliy halqlarning qattiq qarshiligiga uchragani, u «Avesto»ning ko’pgina qismini yondirib yuborgani haqida ma`lumotlar bor. Bugungi kungacha ham ayrim tarihchilar Aleksandr «Avesto»ning tilini bilmagani, uni o’qiy olmagani sababli bu kitobning qadr-qimmatini tushunmagan va uni yoqish tug’risida ko’rsatma bergan, degan fikrlarni

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-516-522

bayon etadilar. Aslida unday emas. Bu — tarixiy haqiqatni, garchand u kimlar uchundir achchiq va kimlar uchundir ibratli bo'lsa-da, haspo'shlashga urinishdan boshqa narsa emas. Negaki, Aleksandr o'z zamonida fanlarning otasi deb nom olgan falsafani fan darajasiga ko'targan, buyuk donishmand sifatida yetti iqlimda tan olingan Arastudan 20 yil mobaynida muttasil ta`lim olgan edi.

Binobarin, Shoh Filippning o'g'li Aleksandrni savodsiz, kitobning qadrini tushunmaydigan bir kimsa deb ta`riflash tarih haqiqatiga tug'ri kelmaydi.

Tug'ri, u «Avesto»ni o'tda kuydirgan bo'lishi mumkin. Lekin buni kitobning qadrini tushunmagani uchunmas, balki erli halqlarni birlashishga da`vat etib turuvchi, ular e`tiqod qo'ygan milliy g'oyalar timsoli bo'lgan va o'z saltanatiga qarshi muttasil kurash olib boruvchi vatanparvarlarni tarbiyalaydigan manba ekanini nazarda tutib, shu ishni amalga oshirgan. Qolaversa, o'zini dunyodagi eng rivojlangan hudud madaniyatini jahonga yoyish uchun mas`ul deb bilgan, tug'rirog'i, o'sha madaniyatdan boshqasini tan olmagan mashhur jahongir uchun zabt etilgan halqning «Avesto»dek buyuk kitobi bo'lishi kutilmagan hol edi. U, yuqorida ta`kidlanganidek, mazkur kitob omon tursa, u ushbu zamin farzandlari uchun o'zlikni anglash, binobarin, kuch-qudrat manbai bo'lib qolaverishini nihoyatda yahshi tushungan. Aleksandrdan keyin yashagan Rim imperatorlari ham Misr va Vizantiyaga qarshi urush qilib, yahudiylarning erini bosib olganida tub aholining madaniy boyliklarini yo'q qilgani, «Zabur» va «Tavrot»ning qadimgi nusxalarini kuydirib yuborgani yuqoridagi misolning tasodifiy emasligidan dalolat beradi.

NATIJALAR

Markaziy Osiyoda buddaviylik ham o'z o'rniga ega. U diniy-falsafiy ta`limot sifatida qadimgi Hindistonda eramizdan avvalgi VI asrning ohiri va V asr boshlarida vujudga kelgan. U jahonda keng tarqalgan dinlardan biridir. Bu ta`limotga asos solgan donishmand Sidharta urug'idan chiqqan Gautama hisoblanadi. Keyinchalik u «Budda», ya`ni nurlangan degan laqabga ega bo'lgan. Buddaviylik islomga qadar O'rta Osiyoda tarqalgan qadimgi dinlar orasida mavqe jihatidan juda katta o'rin tutadi. Bu ta`limot O'rta Osiyoga eramizdan avvalgi II-I asrlarda kirib kelgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, uni Toharistonga balhlik savdogarlar olib kelishgan. Kushonlar davrida buddaviylik dini hukmron dinga aylangan edi. «Halqchil bo'lganligi uchun O'rta Osiyoga keng yoyilgan. Buddaviylikning O'rta Osiyoga yoyilishi quyidagi to'rt bosqichdan iborat.

Birinchi bosqich. Kushonlardan oldingi davr. Bu eramizdan avvalgi I asrga tug'ri keladi. Bu davrga oid yozma manbalar bizgacha etib kelmagan.

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-516-522

Ikkinchi bosqich. Kushonlar davri (eramizning II-IV asrlari) Bu davrda buddaviylik O'rta Osiyoga keng tarqalgan edi. Ayniqsa, uning ahloqqa oid masalalar, halq ommasini sabr-qanoat va bardoshga da`vat etuvchi G'oyalarni ilgari surganligi muhim ahamiyat kasb etgan.

Uchinchi bosqich. Bu davrda O'rta Osiyoda buddaviylik ta`limotining manbalari yoyilgan.

To'rtinchi bosqich. (IX-XIV asrlar) islom O'rta Osiyoda hukmron dinga aylanishi bilan bu din siqib chiqarilgan va juda zaiflashib ketgan.

Moniy ta`limoti yurtimizda buddaviylikdan keyin keng tarqalgan edi. U zardo'shtiylik va xristianlikning sintezlashuvi natijasida vujudga kelgan. Moniy fors va arab tillarida bir necha risolalar yozgan. Lekin ular bizgacha etib kelmagan. Moniy hatto «Moniylik yozuvi» nomli alifbo ham tuzgan. Uning ta`limoticha, hayotda dastavval nur dunyosi – yahshilik va zulmat dunyosi- yovuzlik bo'lgan. Ular o'rtasida abadiy kurash boradi, inson ikki unsurdan (ruh — nur farzandi, jism — zulmat mahsuli) iborat. Moniylik halq ommasi manfaatlarini himoya qiluvchi ta`limot bo'lgani sababli hukmron mafkura qarshiligiga duch kelgan.

Markaziy Osiyoda vujudga kelgan qadimgi falsafiy ta`limotlar, ular ilgari surgan G'oyalar bugungi kunda ham muhim ahamiyatiga ega. Sanab o'tilgan qadimgi diniy-falsafiy ta`limotlar, ya`ni zardo'shtiylik, uning bosh kitobi — «Avesto», Moniy ta`limoti, «Moniy yozuvi», mazdakiylik harakati jamiyatda adolat, erkinlik, teng huquqlilik tamoyillarini qaror toptirishiga da`vat etgan. Vatan ozodligi yo'lida jon fido etgan Muqanna boshchiligidagi harakat nafaqat O'rta Osiyoda, balki jahonning boshqa o'lkalarida ham aks-sado bergan. Vatanimizning o'sha davrda shakllangan va rivojlangan boy madaniyati, milliy ma`naviyatimiz, falsafamiz jahon sivilizasiyasiga katta ta`sir ko'rsatgan.

Arab bosqini va islom dini. Movarounnahr arablar tomonidan zabt etilishi arafasida Turk xoqonoti tizimiga kirar edi. U mayda amirliklardan iborat bo'lib, ular o'rtasida tinimsiz to'qnashuvlar ro'y berib turar edi. Ayniqsa, Turk xoqonoti bilan sosoniylar Eroni o'rtasidagi to'qnashuvlar o'ta shiddatli tusda yuz berar edi. XII asrning ohiri va XIII asrning boshlarida bu hudud arab halifaligi tomonidan bosib olindi. Bunga Movarounnahr hududida yashovchi halqlar, ijtimoiy kuchlar orasida siyosiy hamjihatlikning yo'qligi, o'zaro qirg'in-barotlarning avj olishi sabab bo'ldi.

Movarounnahrga arablar bosqini bilan birga islom dini ham kirib keldi. Islom so'zi arabcha tangriga o'zini topshirish, itoat, bo'ysunish, tinchlik kabi ma`nolarni anglatadi. Islom dini bayrog'i ostida keng hududda arab qabilalari birlashgan, mavjud tarqoqlikka chek qo'yilgan, yagona markazlashgan arab halifaligi tashkil topgan.

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-516-522

Qur`on va hadislarda islomiy ta`limotning asosi bayon qilingan. Qur`on — muqaddas kitob. Unda islom qonun-qoidalari, iymon-e`tiqod talablari, huquqiy va ahloqiy me`yorlar o'z ifodasini topgan. U 114 sura va ular tarkibidagi oyatlardan tashkil topgan.

Diniy ilmlar sohalarida imom Buhoriy, Imom at-Termiziy, Imom Abu Hanifa, Imom Moturidiy va Imom Burhoniddin Marg'inoniylar peshqadamlik qilganlar.

Imom Buhoriy (810-870yillar) yirik ilohiyotchi, muhaddis sifatida 60 mingga yaqin hadis to'plagan, ulardan ishonchli deb topganlirini mahsus to'plam holiga keltirgan. Bu to'plam «Sahihi Buhoriy» nomi bilan mashhurdir.

Imom iso Termiziydan (824-892) «Payg'ambarning alohida fazilatlari», «Hadislardagi ihtilof va bahslar haqida risola», «Tarih» va boshqa asarlar meros bo'lib qolgan. Imom Termiziy hadislarni muntazam ravishda to'plab, muayyan tartibga solgan va yahlit bir kitob shakliga keltirgan.

Muhammad al-Horazmiy (783-850) va Ahmad al-Farg'oniy (tahm. 797-865) butun musulmon Sharqi va jahonda tabiiy va aniq fanlar rivojiga salmoqli hissa qo'shgan buyuk allomalardir. Muhammad al-Horazmiy arab halifaligining poytaxti Bag'dodda «Donishmandlik maskani» («Bayt ul-hikma») ga rahbarlik qilgan. Uning «Astronomiya jadvali», «Hind hisobi tug'risida risola», «Quyosh soati tug'risida risola», «Musiqa haqida risola», «Tiklash va qarshi qo'yish hisobiga oid muhtasar kitob» kabi asarlarida algebra sohasiga asos solindi.

MUHOKAMA

Falsafa, tabiatshunoslik va tibbiyot tarixini Forobiy, Beruniy va Ibn Sinosiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Abu Nasr Forobiy (873-950) – musulmon Sharqida Arastudan keyin «ikkinchi ustoz» unvoniga muyassar bo'lgan yirik mutafakkir va alloma. Uning qalamiga 160 dan ziyod asar mansub bo'lib, ular asosan qadimgi yunon olimlari asarlaridagi tabiiy-ilmiy va falsafiy muammolar sharhlash hamda bu sohalarning dolzarb masalalarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Mutafakkir olamni ikki ko'rinishda: «Vujudu vojib» (olloh) va «vujudi mumkin» (barcha moddiy va ruhiy narsalar) misolida talqin qiladi, barcha narsalar «vujudi vojib» tufayli yashash huquqiga ega bo'ladi. Ular o'zaro bir-biri bilan sababiy tarzda bog'lanadi. Sababsiz oqibat bo'lmaganidek, oqibatsiz sabab ham bo'lmaydi, deydi Forobiy.

Abu Rayhon Beruniy (973 — 1048) deyarli barcha fan sohalarida ijod etgan buyuk qomusiy alloma va mashhur mutafakkirdir. U yaratgan 152 ta asardan 28 tasi bizgacha etib kelgan. Uning tabiatni o'rganishdagi hizmati kattadir. Alloma jismlarning o'zaro tortishuvi, Quyosh va Oyning tutilishi, zarra, inersiya va sun`iy

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-516-522

tanlanish, rivojlanish anomaliyasi, Er qa`rida ro'y beradigan geotektonik siljishlar, Er qiyofasining tadrijiy tarzda o'zgarib turishi, hilma — hil olamlar tug'risida ilmiy bashoratlarni ilgari surgan. Uning falsafiy qarashlari tabiiy-ilmiy qarashlari ta`sirida shakllandi. U modda va zamon, qonuniyat, zaruriyat va tasodifiyat, harakat va rivojlanish, ziddiyat, sabab va oqibat kabi falsafiy muammolarga katta e`tibor bergan.

Beruniyning asarlarida bilish masalalari muhim maqomga egadir. Bilishga bo'lgan qiziqishning ikkita sababi bor. Birinchidan, bu o'ziga hos lazzatdir. Ikkinchidan, bilishdan maqsad odamlar ehtiyojlarini qondirishdir. Bilish sezgilar etkazib bergan ma`lumotlardan boshlanadi. Ular bilishning yuqori bosqichi aqliy bilish uchun o'ziga hos ko'makchi va asos bo'lib hizmat qiladi. Bilimning chinligi kuzatuv va sinov — tajriba orqali belgilanadi. Ular tufayli ashyolarning muhim jihatlari o'rganiladi, ularning miqdoriy tomonlari aniqlanadi, bilish jarayonining samaradorligi oshib boradi.

Beruniyga ko'ra, inson qiyofasi tabiat ta`sirining natijasidir. Uning ichki qiyofasiga kelsak, uni inson cheksiz sa`y-harakatlar oqibatida tubdan o'zgartirishi mumkin. Har bir kishi o'z hulq-atvorining sohibidir. Jamiyat tadrijiy o'zgarishlar orqali rivojlanib boradi. Adolat, fuqaro uchun g'amho'rlik, zulmni bartaraf etish, jamiyatni aql va adolat tuQi ostida boshqarish mutafakkirning idealidir.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) buyuk alloma va mutafakkir. U Buhoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilib, Hamadon shahrida vafot etgan. Ibn Sinodan qolgan ma`naviy me`ros tahminan 280 nomdan ziyodroqdir. Ular tibbiyot, falsafa, mantiq, psihologiya, ahloq, musiqa, farmakologiya va boshqa sohalarga bag'ishlangan. Olimning «Shifo kitobi» «Tib qonunlari», «Bilimlar kitobi», «Tabiat durdonasi» kabi asarlari mashhurdir. Borliqni talqin etishda Ibn Sino Forobiy izidan borib, uni «vujudi vojib» va «vujudi mumkin»dan iborat, deb e`tirof etadi. «Vujudi vojib» birinchi sabab vazifasini bajaradi. «Vujudi mumkin» esa uning oqibatidir. Yaratilishi doimiy bo'lganligi uchun yaratilgan «vujudi mumkin» ham abadiydir. Olimning sababiyatga oid mulohazalari e`tiborga molikdir. Unga ko'ra, sabablar moddiy (muayyan holatni keltirib chiqaruvchi sabab), faol (muayyan holatni o'zgartiruvchi sabab), shakliy (turli hil quvvatlar bilan bog'langan sabab) va tugallovchi (barcha sabablarning pirovard maqsadi) sabablardan iboratdir.

Ibn Sino Zakariyo ar-Roziy va Beruniy kabi jahon falsafiy tafakkuri tarixida birinchilardan bo'lib kuzatuv va tajribaga muhim e`tibor qaratdi. Masalan, alloma ular ko'magida hastaning holati, kelajakda kutilayotgan kayfiyati, dori-darmonlar tarkibi, inson va atrof-muhit o'zaro munosabati muammolarini hal etishga urinadi.

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-516-522

Mutafakkir o’z asarlarida ilm va ahloq-odob uyg’unligi, inson kamoloti, baht-saodat, ijtimoiy adolat, kishilarning o’zaro hamkorligi, hukmdorning burchi tug’risida qiziqarli G’oyalarni ilgari surgan. Uning ta`kidlashicha, barchani bir hil ijtimoiy mavqega erishtirib bo’lmaydi. Aslida ular uchun muayyan sharoit yaratib bermoq lozim. Barchaning boy va mansabdor bo’lishi yoki hammaning qashshoq bo’lishi jamiyatning tanazzuli va inqirozidir. Lekin inson o’zgalarga mehr-oqibatli, g’amho’r bo’lmog’i, kerak vaqtda sahovat va muruvvat qo’lini nochorlarga uzatishi zarurdir.

XULOSA

Markaziy Osiyoda ilk o’rta asrlar davrida keng tarqalgan tasavvuf ta`limotidagi komil inson maqomi, nafsni tiyish, bag’rikenglik, diniy donishmandlik, Muso al-Horazmiy va Ahmad al-Farg’oniy tadqiqotlarida ilgari surilgan tabiiy-ilmiy G’oyalar, Forobiy, Beruniy va Ibn Sinoning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari, fandagi yangi yo’nalishlar birinchi galda musulmon Sharqi, qolaversa, butun jahon tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkurining ravnaqiga hayotbahsh ta`sir o’tkazib keldi.

REFERENCES

1. Karimov I.A. Tarixiy xotira va inson omili – buyuk kelajagimizning garovidir. T., O’zbekiston, 2012.
2. Karimov I. A. Alloh qalbimizda, yuragimizda. T., "O’zbekiston", 1999.
3. Qur'oni Karim. T., "Cho’lpon", 1992.
4. Falsafa asoslari. T., 2005 yil.
Falsafa qomusiy lug’at. T., "Sharq", 2004.
Skirbekk G, Gile N. Falsafa tarixi. T., "Sharq", 2002.
https://hozir.org/qadimgi-va-orta-asr-markaziy-osiyo-falsafasi-reja.html
https://fayllar.org/axmedova-m-a-umumiy-muxarrirligi-ostida.html?page=11